

Analytical Comparison of How the Life of Jalal al-Din Khwarazmshah is Narrated in Historiographical and Literary Texts (Representation of the Narration of the Indus Battle, 1221 AD)

Ebrahim Khodayar *

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

Atefeh Salarvand

M. A in Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

Abstract

In historical texts, one can find traces of historical characters who are close to the heroes of romances in terms of actions and personality traits. The authors of these texts have made every effort to show these events as real. One of these personalities is Jalal al-Din Khwarazmshah. 'Battle of Indus' has been narrated in the life of this hero in very different historiographical and literary texts. The literary narratives of this event are formed from within the historiographical texts. The purpose of the authors of this study is to compare the narratives of historiographical and literary texts from the seventh century to the contemporary period in expressing the event of the 'Battle of Indus' in the context of narratological studies. According to the results of the research, among the narrations, Ibn al- Athir's work is closer to reality due to the believability and logic of the narrations and the neutrality of the historian, but the narrations of Nasawi and Juvayni are more literary

- The present paper is adapted from the M. A. thesis on Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University.

*Corresponding Author: hesam_kh1@modares.ac.ir

How to Cite: Khodayar, E. & Salarvand, A. (2024). Analytical Comparison of How the Life of Jalal al-Din Khwarazmshah is Narrated in Historiographical and Literary Texts (Representation of the Narration of the Indus Battle, 1221 AD). *Literary Text Research*, 28(99), 193-222. doi: 10.22054/LTR.2022.66093.3516.

due to less believable and contradictions in the narrations. And in some of these narrations, Jalal al-Din is similar to the hero of the romances; These narratives have become the main reference for writers and poets of later periods to create poems and historical novels.

Keywords: Jalal al-Din Khwarazmshah, Indus Battle, Historical and Literary Texts, Historical and Literary Characterization.

1. Introduction

The type of characters is determined according to the text in which they are created. Our idea of historical texts is to create characters that are not beyond real people because in this case, they approach the literary type of "myth" and "romance". However, in our historical texts, we can find signs of kings who have always been loved and hated by history, and sometimes a better or worse face has been painted for them than what they really were.

Jalal al-Din Khwarazmshah is one of these kings, whose face is depicted differently in different texts, and sometimes he is even close to the hero of romances through "historical" texts. The purpose of this research is an analytical comparison of how Jalal al-Din Khwarazmshah's life is narrated in the narrative of the Indus Battle (618 AH) in historical and literary texts. The time span of the historiographical texts starts from the complete book of Ibn al-Athir (555-630 AH) and ends with the book of *The Hero of Khwarazm* in the year (1398 SH). Literary texts are also included in this period of time and include poems, historical novels, and two literary works, *Nafsat-al-Masdoor* and *Tadhkirat al-Shuara*. In this essay, thirty-six literary and historical works have been examined

2. Literature Review

Two articles have been written about Jalal al-Din Khwarazmshah, which are related to the topic of the current research and the time period under investigation.

The article "Jalal Al_Din, The Mongols, And The Khwarazmian Conquest of the Panjab and Sind" (2004) was written by Peter Jackson and translated by Mehri Idrisi. In this article, the events of the years 618

to 621 AH have been analyzed by using the three books of *Sirat-e Jalal al-Din Minkoberni*, *Tabaqat-i-Nasiri* and *The History of The World Conqueror*. The events narrated in this article are related to the time of Jalal al-Din's residence in India and the events after the Indus Battle; In addition, it has a very brief account of Jalal al-Din's life and it has mostly narrated the events of Genghis Khan and Nasir-ad-Din Qabache's life.

The article "The End of Sultan Jalal Al-Din life" (1396 SH) written by Yazdan Farrokhi has examined several different accounts of the end of Jalal al-Din Khwarazmshah's life in 628 AH.

In the current research, using historical and literary texts of the event of the Indus Battle in the definition of the character of Jalal al-Din Khwarazmshah, an attempt is made to show the narrative that seems more correct by showing the weaknesses of other narratives and the credibility of historians. This incident is the most important narrative in the life of Jalal al-Din Khwarazmshah, and many texts from the past until now have introduced him to the readers and referred to him as "Hero of Indus Battle". The achievement of the research is important and valuable for historians and writers in the correct analysis of a part of the history of the Mongol period and after that, which are reflected in historical and literary texts.

3. Methodology

The method of this research is descriptive and analytical and the method of collecting information is library and note-taking.

4. Conclusion

In this essay, the events of the "Indus Battle" have been examined among two types of historical and literary works. There were three narrative forms for the event of the end of Jalal al-Din's family:

1. A number of texts do not mention the Jalal al-Din's family in the narration; as if they were not present in that incident. Seventeen sources have chosen this form of narration from the sources used. Ibn al-Athir is the narrator of this story.
2. In this form of narration, Jalal al-Din drowns his family in water so that they will not be captured by Tatars. The creator of this narrative is

the book of Nasawi, and the creator of the narrative has used it to make the event epic and emotional. After Nasawi, most literary texts such as historical novels have quoted it. Nine of the used sources have chosen this form.

3. In the third form of the narrative, it is mentioned that Jalal al-Din retreated and left his family in the hands of the Mongols. Juveyni is the creator of this story. Nine of the sources used in this research have repeated this story. Jalal al-Din does not have a very good image in this form of narration and only thinks about his own salvation.

Each of these three narrators, Ibn al-Athir (as an impartial historian in the Mosul region, who is the originator of Jalal al-Din's narratives), Nasawi (Jalal al-Din's secretary, who usually deals with the narratives emotionally due to his attachment to Jalal al-Din) and Juveyni (the court secretary of Arghun Aqa and Hulagu khan), they have recreated this narrative and drawn different faces of Jalal al-Din from their own perspective and position. The first version of the narrative is closer to the truth because none of the sources have mentioned the presence of Jalal al-Din's family before the Indus Battle, and Jalal al-Din left Khwarezm with a small number of his soldiers, and most of the sources have reconstructed this form of narration.

The narration of crossing the Indus River is also mentioned in the texts in three forms:

1. The first form in Ibn al-Athir's book refers to Jalal al-Din's passage by ship, which seems logical and there is no contradiction in the content.

2. In the second image, Jalal al-Din crosses the water with a horse. Twenty-five sources of the reviewed texts have recorded this form. Details such as the height of the water and Genghis Khan's speech have also been added to the essence of the incident. In these historical and literary texts, there are materials that have turned Jalal al-Din into an epic hero. In this respect, he is superior to other people. He overcomes nature and approaches the hero of romances. This image has been repeated more than the other two forms; But the internal contradiction makes it far from reality.

3. In the third picture, Jalal al-Din's way of passing is not mentioned and it is seen in the texts that have a brief description of Jalal al-Din's life. The audience is faced with this form of narration in nine sources.

مقایسه تحلیلی چگونگی روایت زندگی جلال الدین خوارزمشاه در متون تاریخ نگارانه و ادبی (بازنمایی روایت نبرد سند، ۶۱۸ قمری)

دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

ابراهیم خدایار*

کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران،
ایران

عاطفه سالاروند

چکیده

در متون تاریخی می‌توان ردپای شخصیت‌های تاریخی‌ای را پیدا کرد که از حیث کنش و ویژگی‌های شخصیتی به قهرمانان رمانس‌ها نزدیک شده‌اند. نویسندگان این متون نهایت تلاش خود را برای واقعی جلوه دادن این حوادث به کار بسته‌اند. یکی از این شخصیت‌ها جلال‌الدین خوارزمشاه است. «نبرد سند» در زندگی این قهرمان در متون تاریخ‌نگارانه و ادبی بسیار متفاوت روایت شده است. روایت‌های ادبی این رویداد از دل متون تاریخ‌نگارانه شکل گرفته است. هدف نویسندگان این پژوهش بررسی مقایسه‌ای روایت‌های متون تاریخ‌نگارانه و ادبی از سده هفتم تا دوره معاصر در بیان واقعه «نبرد سند» در بستر مطالعات روایت‌شناسی است. براساس نتایج پژوهش، در میان روایت‌ها، اثر ابن اثیر به دلیل باورپذیری، منطقی بودن روایت‌ها و بی‌طرف بودن مورخ به واقعیت نزدیک‌تر، اما روایت‌های نسوی و جوینی به دلیل باورپذیری کمتر و تناقض در روایت‌ها، ادبی‌تر و در بخشی از روایت‌ها جلال‌الدین به قهرمان رمانس‌ها نزدیک شده است؛ این روایت‌ها، مرجع اصلی نویسندگان و شاعران دوره‌های بعد برای خلق اشعار، منظومه‌ها و رمان‌های تاریخی واقع شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: جلال‌الدین خوارزمشاه، نبرد سند، متون تاریخ‌نگارانه و ادبی، شخصیت‌پردازی تاریخی و ادبی.

مقدمه

طبقه‌بندی‌های متعددی از انواع شخصیت‌ها با توجه به بستر و نوع متنی که در آن قرار می‌گیرند، شکل گرفته است. ارسطو معتقد است که شاعران مانند نقاشان شخصیت‌ها را از حیث سیرت برتر یا فروتر از آنچه واقعاً هستند وصف می‌کنند (زرین کوب، ۱۳۴۳: ۲۴-۲۵). اسکولز^۱ نیز در کتاب درآمده بر ساختارگرایی در ادبیات شخصیت‌های تاریخی را در میانه نموداری قرار می‌دهد که یک سوی آن به هزل (موجودات فروانسانی گرفتار در آشوب) و سوی دیگر آن به رمانس (تیپ‌های فوق‌انسانی در جهان آرمانی) ختم می‌شود و معتقد است که تاریخ باز نمود رخدادها و آدم‌های واقعی را زمینه کار خود قرار می‌دهد و ادبیات داستانی واقع‌گرا آن‌گاه که شخصیت‌های فراوان و محدوده زمانی گسترده‌ای را شامل شود، همانند تاریخ است، اما زمانی که بر قهرمانی واحد تمرکز می‌یابد به «زندگی‌نامه خودنوشت» نزدیک می‌شود (اسکولز، ۱۳۹۶: ۱۸۸).

یکی دیگر از انواع تقسیم‌بندی، تقسیم‌بندی فرای^۲ است که مارتین^۳ در کتاب نظریه‌های روایت نقل می‌کند. این تقسیم‌بندی انواع اسلوب‌های ترسیم شخصیت در متون را براساس سیر تاریخی و دوره‌های زمانی مختلف آن‌ها به پنج دسته تقسیم و اختلاف آن‌ها را براساس ترسیم نوع قهرمانان مشخص می‌کند. در این تقسیم‌بندی به متون تاریخی اشاره‌ای نشده و تنها ادبیات داستانی را بررسی کرده است، اما طبق شناختی که ما از تاریخ در مقام یک علم داریم، این گونه معقول به نظر می‌رسد که تاریخ را در طبقه «تقلیدی دون» قرار دهیم و با تسامح در کنار «ادبیات داستانی واقع‌گرا» بگذاریم؛ به دلیل اینکه تاریخ روایت‌گر شخصیت‌هایی است که در کنار ما زندگی کرده‌اند و باید به گونه‌ای ترسیم شوند که واقعی به نظر برسند.

1. Scholes, R.
2. Frye, N.
3. Martin, W.

جدول ۱. الگوی انواع روایت فرای

اسلوب	ویژگی های معرف	نمونه های روایت
اسطوره	قهرمان از نظر نوع از دیگر انسان ها و محیط برتر است (خدایان).	بخش هایی از انجیل و اشعار حماسی، اسطوره ای است.
رمانس	قهرمان از نظر مرتبه از دیگر انسان ها و محیط برتر است.	بخش هایی از حماسه های کهن و متعلق به سده های آغازین اروپا، رمانس ها، افسانه ها، حکایت های عامیانه، حکایت های کودکان، افسانه های موزون.
تقلیدی والا (شدید)	قهرمان از نظر مرتبه از دیگران، نه از محیط، برتر است.	بیشتر حماسه ها از جمله ملکه پریان، رهایی اورشلیم، بهشت گمشده
تقلیدی دون (ضعیف)	قهرمان نه از دیگر انسان ها برتر است نه از محیط.	ادبیات داستانی واقعه گرا (بیشتر رمان ها و داستان های کوتاه)
کنایی (هزل)	قهرمان از نظر توان و هوش از ما فروتر است.	داستان ها و رمان های کنایی از جمله بیلی باد، ابله داستایوفسکی، دابلینی های جویس.

منبع: مارتین، ۱۳۹۵: ۱۸

فورستر^۱ به سه نمونه از تفاوت های شخصیت پردازی در متون تاریخی و ادبی اشاره می کند:

۱- تاریخ نویسان با اعمال شخصیت ها کار دارند و به شخصیت و خصوصیات اشخاص تا جایی که از کردارشان استنباط می شود، می پردازند، اما کار رمان نویس این است که اطلاعاتی به ما بدهد که در درون شخصیت ها است و ظاهر نشده اند.

۲- اگر رمان به ترسیم شخصیت های دنیای ما بدون ذره ای تغییر در آن ها پردازد، صورت تاریخچه ای و ترجمه احوال پیدا می کند و ترجمه احوال، تاریخ است؛ زیرا اساس تاریخ بر شواهد و مدارک است، اما رمان بر اساس شواهد و مدارک به علاوه یا منهای X است و رمان نویس شواهد و مدارک را تعدیل می کند یا آنان را دگرگون می سازد.

۳- تاریخ با تأکید بر موجبات خارجی در سلطه سرنوشت و تقدیر است و معمولاً علت کارکردهای شخصیت هایش را سرنوشت و تقدیر می داند، اما در رمان قضا و قدر وجود ندارد و در آن بنیاد هر چیزی بر طبیعت آن نهاده شده است (فورستر، ۱۳۹۴: ۶۵-۶۷).

1. Forster, E.

می‌توان به موارد بالا این مورد را نیز اضافه کرد:

۱- در متون تاریخی شخصیتی که ترسیم می‌شود، مهم‌تر از کارکردهایش است. به دلیل اینکه آن متون برای بیان زندگی یک شخص واقعی خلق می‌شوند، اما در متون داستانی و رمان‌ها که قهرمان آنان واقعی نیست، کارکردهای شخصیت‌ها اهمیت بیشتری دارد. به همین دلیل است که رمان‌نویس آفرینش‌گر است و مورخ تنها به ضبط و نقل اعمال می‌پردازد.

نوع شخصیت‌ها با توجه به متنی که در آن خلق می‌شوند، مشخص می‌شود. تصور ما از متون تاریخی این است که شخصیت‌هایی خلق کنند که فراتر از انسان‌های واقعی نباشند چون در این صورت به نوع ادبی «اسطوره» و «رمانس» نزدیک می‌شوند. با این حال در متون تاریخی می‌توان نشان پادشاهانی را یافت که همواره مورد حب و بغض تاریخ قرار گرفته‌اند و گاهی اوقات چهره‌ای بهتر یا پلیدتر از آنچه واقعاً بوده‌اند برای آن‌ها ترسیم شده است. جلال‌الدین خوارزمشاه یکی از این پادشاهان است که در متون مختلف چهره متفاوتی از او ترسیم شده و حتی گاهی به وسیله متون «تاریخ‌نگارانه» به قهرمان رمانس‌ها نزدیک شده است.

در این پژوهش واقعه «نبرد سند» در متون تاریخ‌نگارانه اسلامی و ادبی از سده هفتم تا دوران معاصر، عطف توجه واقع شده است. دامنه زمانی متون تاریخ‌نگارانه از کتاب کامل ابن اثیر (۵۵۵-۶۳۰ قمری) شروع می‌شود و با کتاب دلاور خوارزم در سال (۱۳۹۸ شمسی) پایان می‌یابد. متون ادبی نیز در این گستره زمانی قرار می‌گیرند و شامل اشعار، منظومه‌ها، رمان‌های تاریخی و دو اثر ادبی نفیة المصدور و تذکرة الشعرا هستند. در این جستار سی‌وشش اثر ادبی و تاریخی بررسی شده‌اند.

۱. پیشینه پژوهش

درباره جلال‌الدین خوارزمشاه دو مقاله نوشته شده است که با موضوع پژوهش حاضر و دوره زمانی مورد بررسی در آن پیوند می‌یابد. مقاله «جلال‌الدین، مغولان و فتح پنجاب و سند به دست خوارزمشاهیان» (۱۳۸۴ ش) نوشته جکسون و ترجمه ادیسی. در این مقاله با استفاده از سه اثر سیرت جلال‌الدین مینکبرنی، طبقات ناصری و جهانگشای جوینی وقایع سال‌های ۶۱۸ تا ۶۲۱ قمری بررسی شده است. حوادث روایت شده در این مقاله مربوط به

زمان سکونت جلال‌الدین در هند و وقایع بعد از نبرد سند است؛ ضمن اینکه گزارش بسیار مختصری از زندگی جلال‌الدین دارد و بیشتر به روایت وقایع زندگی چنگیزخان و ناصرالدین قباچه پرداخته است. مقاله «سرانجام جلال‌الدین خوارزمشاه» (۱۳۹۶ش) نوشته فرخی چند روایت متفاوت را از پایان زندگی جلال‌الدین خوارزمشاه در ۶۲۸ قمری بررسی کرده است.

در پژوهش حاضر با استفاده از متون تاریخ‌نگارانه و ادبی واقعه نبرد سند در تعریف شخصیت جلال‌الدین خوارزمشاه بررسی و تلاش می‌شود روایتی که درست‌تر به نظر می‌رسد با نشان دادن ضعف‌های دیگر روایت‌ها و اعتبار مورخان نشان داده شود. این واقعه مهم‌ترین روایت در زندگی جلال‌الدین خوارزمشاه است و بسیاری از متون از گذشته تاکنون او را با این ماجرا به خوانندگان شناسانده و از او با عنوان «قهرمان سند» یاد کرده‌اند. دستاورد پژوهش برای عموم مورخان و ادیبان در تحلیل درست بخشی از تاریخ پرتلاطم دوره مغول و پس از آن که در متون تاریخی و ادبی انعکاس یافته‌اند، پراهمیت و دارای ارزش است.

۲. یافته‌ها

جلال‌الدین خوارزمشاه از زمانی که از خوارزم بیرون آمد چندین بار با مغولان روبه‌رو شد و هر بار آنان را شکست داد. آخرین پیروزی او در نبرد پروان بود. هر چند این نبرد باعث پشت گرمی ایرانیان شد و پشت چنگیزخان را به لرزه درآورد، اما بی‌تدبیری جلال‌الدین باعث شد سپاه او پراکنده شوند. در آن زمان وقتی خبر لشکرکشی مغولان را به فرماندهی شخص چنگیزخان شنید، مجبور شد به سمت رود سند حرکت کند تا به سرزمین هند برود، اما مغولان پیش از عبور جلال‌الدین از آب سر رسیدند و بنابر نوشته متون، جلال‌الدین با هفتصد نفر از یارانش از بامداد تا شام در برابر آنان ایستادگی و مبارزه کرد تا اینکه توان مقاومت را از دست داد و ناگزیر به عبور از رود سند شد. در میان متون تاریخی و ادبی که روایت گر این رویداد هستند در دو قسمت این ماجرا تفاوت وجود دارد؛ اولین تفاوت ماجرای حرم و خانواده جلال‌الدین است و تصمیمی که او درباره آنان هنگام عقب‌نشینی می‌گیرد و دومین تفاوت نحوه عبور جلال‌الدین از رود سند است.

۲-۱. حرم جلال‌الدین در نبرد سند

جلال‌الدین تا آخرین لحظات در برابر مغولان ایستادگی می‌کند و به نقل برخی از متون کشتی‌ای که برای عبور حرم جلال‌الدین از آب، آماده شده بود می‌شکند. در این ماجرا تصمیمی که درباره حرمش می‌گیرد در اسناد تاریخی و ادبی با اختلاف و به سه شکل روایت شده است:

- ۱- تعدادی از متون به حرم و خانواده جلال‌الدین در روایت اشاره‌ای نمی‌کنند به شکلی که انگار در آن حادثه حضور نداشته‌اند.
- ۲- برخی دیگر از متون به در آب انداختن آن‌ها به دلیل ترس از اسارت اشاره کرده‌اند.
- ۳- شماری دیگر به رها کردن حرم جلال‌الدین و فرار شاه از مهلکه اشاره می‌کنند.

۲-۱-۱. روایت نخست (قهرمان تاریخی)

این شکل روایت، نخست‌بار در «کامل» ابن اثیر آمده است که نزدیک‌ترین روایت را به دوره زمانی زندگی جلال‌الدین دارد و در ۶۲۹ قمری تألیف شده است. ابن اثیر را باید از راویان معتبر زندگی جلال‌الدین دانست. روایت وی مورد استفاده مورخان بعد از او از جمله نسوی قرار گرفته است. نسوی درباره ابن اثیر می‌گوید: «در عقب شمه‌ای از ذکر تصاریف روزگار با پسر سعید شهید او جلال‌الدین منکبرنی، سقی الله تراهما و جعل الجنة ماثواهما، دیدم و دانستم که از معظمت امور و جلایل اخبار چیزی فوت نکرده است» (نسوی، ۱۳۶۵: ۴). ابن اثیر درباره این رویداد می‌گوید:

سه روز با مغولان پی در پی جنگیدند. در این پیکار خونین امیر ملک‌خان که ذکرش پیش از این گذشت و گروه بسیاری از مسلمانان کشته شدند. اما در میان آن کافران شماره کشته شدگان بیشتر بود. تعداد زخمیان بر تعداد کشته شدگان فزونی داشت. پس از سه روز جنگ آن کافران از مسلمانان دست کشیدند و برگشتند و دور شدند و در جایی دور اردو زدند. مسلمانان دیدند از یک سو کمکی برای اینان نمی‌رسد و از سوی دیگر به سبب فزونی کشته شدگان و زخمیان ناتوان شده‌اند. ضمناً نمی‌دانستند که در این جنگ چه بر سر کافران آمده و آنان در چه حال هستند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۶ / ۲۱۱-۲۱۳).

براساس نوشته ابن اثیر، جلال‌الدین بعد از سه روز مبارزه با مغولان ضمن عقب‌نشینی از رویارویی با دشمن به همراه یارانش از آب عبور می‌کند. در روایت نسوی هیچ اشاره‌ای به حرم پادشاه و در آب افکندن آن‌ها دیده نمی‌شود. در کتاب طبقات ناصری (۶۵۷ق) نیز که از جمله متون متقدم است به خانواده جلال‌الدین اشاره‌ای نشده است: «چنگیزخان لشکرهای خود را به طرف غزنین آورد، سلطان جلال‌الدین را طاقت مقاومت نبود... بر لب آب سند مصاف شد، و جلال‌الدین بشکست، و خود را در آب انداخت و منهزم به طرف هندوستان آمد» (جوزجانی، ۱۳۴۲، جلد ۱: ۳۱۶). کتاب نظام‌التواریخ (۶۷۴ قمری) تنها به رفتن جلال‌الدین به سمت هند اشاره می‌کند (بیضاوی، ۱۳۱۳: ۹۳). تاریخ‌گزیده (۷۳۰ قمری) نیز می‌گوید: «بر کنار آب سند جنگ کردند. چنگیزخان مظفر گشت. سلطان جلال‌الدین با هفتصد مرد، بی‌کشتی از آب سند گذر کرد» (حمدالله مستوفی، ۱۳۶۴: ۴۹۷). در شهنشاه‌نامه تبریزی (۷۳۸ قمری) با اینکه جزئیات این حادثه با دقت ترسیم می‌شود به خانواده جلال‌الدین اشاره‌ای نمی‌کند (تبریزی، ۱۳۹۷: ۳۱۳-۳۱۵). این شکل در دوازده متن دیگر نیز تکرار شده است^۱.

۲-۱-۲. روایت دوم (قهرمان باغیرت)

این شکل اولین بار در کتاب سیرت جلال‌الدین مینکبرنی (۶۳۹ قمری) اثر نسوی، منشی جلال‌الدین خوارزمشاه ترسیم شده است. در واقعه نبرد سند، نسوی در کنار جلال‌الدین نبوده و براساس شنیده‌هایش این ماجرا را روایت کرده است. در این روایت به پسر کشته شده سلطان اشاره می‌شود و در ادامه، ماجرای به آب انداختن خانواده سلطان روایت شده است. نسوی می‌نویسد:

۱. در متون تاریخ و صاف‌الحضره، مجمع‌الانساب، مناهج‌الطالبین فی معارف‌الصادقین، مجمل‌فصیحی، تذکره‌الشعراء، تاریخ جهان‌آرا، منتظم‌ناصری، هجوم اردوی مغول به ایران، روزگاران (تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی)، تاریخ خوارزمشاهیان، قهرمانان ملی ایران و تاریخ جامع ایران تنها به عبور جلال‌الدین از رود سند اشاره می‌کنند (وصاف‌الحضره (۱۳۸۸: ۴۳۲)، شبانکاره‌ای (۱۳۶۳: ۱۴۳)، هلالی قزوینی (۱۳۹۷: ۸۶)، خوافی (۱۳۴۰: ۲۹۲)، دولتشاه (۱۳۸۲: ۱۴۵)، غفاری قزوینی (۱۳۴۳: ۱۲۲)، اعتمادالسلطنه (۱۳۶۳: ۴۳۴)، دستغیب (۱۳۶۷: ۴۳۲)، زرین‌کوب (۱۳۸۴: ۴۷۷)، خلعتبری (۱۳۹۴: ۳۳)، حقیقت (۱۳۸۳: ۱۱۸) و حسن‌زاده (۱۳۹۳، جلد ۹: ۳۷۸).

پسر هفت هشت ساله جلال‌الدین اسیر شد، پیش چنگیز خان برده شهید کردند و جلال‌الدین منهزم و منکسر پیش والده و مادر فرزند و حرم خود آمد همه آواز برکشیده فریاد می‌کردند که: ما را بکش و مگذار که اسیر تاتار شویم. پس فرمود که ایشان را در آب غرق کردند. و این از جمله عجایب بلایا و نوادر مصایب و رزایاست، که ایشان به نفس خود به هلاک رضا دهند، و او نیز به هلاک ایشان تن در داده در آب اندازد. ازین مصیبت عظیم تر چه مصیبت باشد؟ (نسوی، ۱۳۶۵: ۱۱۱).

نسوی با وارد کردن حرم جلال‌الدین در این روایت سعی در احساسی کردن ماجرا دارد این روایت با روایت‌های دیگری که در کتاب نسوی آمده است اختلاف دارد و آن را تا حدودی بی‌اعتبار می‌کند.^۱ ضمن اینکه کتاب ابن اثیر که از منابع نسوی بوده به خانواده جلال‌الدین اشاره‌ای نکرده و هیچ کدام از منابع مورد بررسی به همراه بودن خانواده جلال‌الدین قبل از نبرد سند اشاره‌ای نکرده‌اند و حضور آن‌ها به صورت ناگهانی در این رویداد شکل می‌گیرد. نسوی به خروج ترکان خاتون، حرم سلطان و فرزندان کوچک او در ۶۱۶ قمری اشاره می‌کند که عاقبت در شهر مازندران اسیر مغولان می‌شوند (ن. ک: نسوی، ۱۳۶۵: ۵۷) و درباره خروج جلال‌الدین از خوارزم می‌گوید: «با سیصد سوار، مقدم ایشان دمرملک، برنشست و بیابانی را که میان خوارزم و خراسانست در ایام اندک قطع کرد ... و از آنجا به نسا رسید (همان: ۸۶). این روایت نشان می‌دهد که در زمان خروج از خوارزم حرم جلال‌الدین همراه او نبوده‌اند.

این روایت بعد از نسوی در متون ادبی مانند اشعار، رمان‌های تاریخی و متونی که به نحوی می‌خواهند تصویر یک پادشاه «باغیرت» خلق کنند، تکرار می‌شود. عباس اقبال در

۱. اگر روایت‌های نسوی را مبنی بر عبور جلال‌الدین با اسب از رودخانه و غرق شدن اهل بیت او بپذیریم، پرسشی که پیش می‌آید این است که چرا اهل حرم جلال‌الدین نیز مانند دختر امین‌الملک از رودخانه عبور نکردند یا پسر کوچک جلال‌الدین نیز مانند پسر بچه‌ای که در ادامه روایت نسوی داستانش نقل می‌شود از رودخانه عبور نکرد؟ نسوی روایتی از زبان ضیاء‌الملک علاء‌الدین محمدبن مودود نسوی درباره عبور پسر بچه‌ای از رود سند می‌آورد و می‌گوید: «در اثناء آنکه غرق شدن خواستم کودکی دیدم خستگی در دست، دست کردم که او را بگیرم و غرق کنم و خبیگ را از وی بستانم، کودک گفت: اگر خلاص خود بی‌هلاک من میسر شود، راضی می‌شوی، با من مشارکت کن تا تو را به ساحل برسانم. چنان کردم، هر دو خلاص یافتیم» (نسوی، ۱۳۶۵: ۱۱۲). روایت دیگر داستان دختر امین‌الملک است که به سلامت از آب گذشت و جلال‌الدین از قباچه خواستار او شد (همان: ۱۱۶).

«تاریخ مغول» (۱۳۱۲ شمسی) از روایت نسوی اقتباس و اضافه می‌کند که جلال‌الدین نیمی از خانواده‌اش را در آب انداخته است و باقی آنان توسط مغولان کشته می‌شوند. وی می‌گوید: «چنگیزخان از بقیه لشکریان جلال‌الدین هر کس را یافت و از خاندان سلطان اطفال و ذکور را از دم تیغ گذراند و بر طفل شیرخوار نیز رحم نکرد ...» (اقبال، ۱۳۸۸: ۶۳). حمیدی شیرازی در شعر «در امواج سند» (۱۳۳۰ شمسی) برای توصیف این حادثه می‌گوید که جلال‌الدین خودش برای انداختن خانواده‌اش در آب پیش قدم می‌شود، چون احتمال می‌دهد در جنگ شکست بخورد. وی می‌گوید:

اگر امشب زنان و کودکان را	ز بیم نام بد در آب ریزم
چو فردا جنگ بر کامم نگرود	توانم کز ره دریا گریزم
شبی آمد که می‌باید فدا کرد	به راه مملکت فرزند و زن را
به پیش دشمنان ایستاد و جنگید	رهاند از بند اهریمن وطن را
پس آنکه کودکان را یک‌به‌یک خواست	نگاهی خشم آگین در هوا کرد
به آب دیده اول دادشان غسل	سپس در دامن دریا رها کرد!
بگیر ای موج سنگین کف آلود	ز هم واکن دهان خشم، واکن ...
زنان چون کودکان در آب دیدند	چو موی خویشتن در تاب رفتند
وز آن درد گران بی‌گفته شاه	چو ماهی در دهان آب رفتند

(پناهی، نقل شده از حمیدی، ۱۳۷۵: ۲۷۰-۲۷۱)

در این شعر صحنه‌ای احساسی درباره مرگ فرزندان جلال‌الدین ترسیم شده است؛ خشم جلال‌الدین که آب را مورد خطاب قرار می‌دهد، روایت را بسیار زیبا کرده است. ضمن اینکه جلال‌الدین تنها فرزندانش را در آب می‌اندازد و زناش وقتی صحنه را می‌بیند خود را غرق می‌کند.

کتاب سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه (۱۳۴۶ شمسی) درباره بیچاره بودن جلال‌الدین می‌گوید: «این یکی از غم‌انگیزترین منظره در صفحه‌های تاریخ ایران است که مردی غیرتمند چنان در تنگنا قرار گیرد که فرمان دهد تا عزیزانش را برابر چشمش هلاک سازند»

(دبیرسیاقی، ۱۳۴۶: ۱۰۱). در رمان تاریخی قهرمان سند^۱ یا جلال‌الدین خوارزمشاه (۱۳۷۰) به توصیف جزئی‌تر صحنه می‌پردازد و همسر جلال‌الدین به نام گلین‌گزل^۲ برای واقعی‌تر و جزئی‌تر شدن روایت به سخن درمی‌آید و از او خواهش می‌کند که آن‌ها را در آب غرق کند؛ راوی می‌گوید:

«گلین‌گزل» همسرش، شیون‌زنان و مویه‌کنان، شوهر دلاورش را به خداوند یکتا سوگند می‌دهد که به خاطر دوری جستن از ننگ اسارت به دست دشمنان خونخوار، همگی آنان را به قتل برساند (نجمی، ۱۳۷۰: ۱۹۱).

در رمان تاریخی شراره‌های شهر اترار (۱۳۷۰ شمسی) نیز مانند روایت سیرت جلال‌الدین مینکبرنی این حادثه روایت می‌شود و راوی می‌گوید: «این خود یکی از تراژدی‌ترین صحنه‌های تاریخ ایران است که مردی غیرتمند در چنان موقعیت تنگی قرار بگیرد که ناگزیر شود عزیزترین کسان خود را پیش چشمش به هلاکت رسانند» (افراسیابی، ۱۳۷۰: ۴۶۱). کتاب سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه (تندیس دلیری و استقامت) (۱۳۷۶ شمسی) نیز این روایت را ترسیم می‌کند (پناهی، ۱۳۷۶: ۱۶۸) و در این کتاب به این موضوع اشاره می‌کند که یکی از زنان جلال‌الدین که سلطان به آب انداخت تا اسیر تاتار نشود، دختر امین‌الملک بود. این ادعا به واقعی بودن این شکل روایی کمک می‌کند. راوی می‌گوید:

از دیگر همسران سلطان جلال‌الدین، دختر امین‌الملک، سردار شجاع و دلاور خوارزمشاه است که دایی‌زاده او نیز بود. دختر امین‌الملک ظاهراً جزو آن دسته از زنان حرم بود، که به درخواست خود و فرمان سلطان جلال‌الدین در آب رود سند انداخته شدند تا به دست تاتارها اسیر نشوند. او از آب نجات یافت و به سرزمین تحت حکومت ناصرالدین قباچه افتاد و پس از اینکه جلال‌الدین به هندوستان رفت، قباچه، همسر جلال‌الدین را با احترام بسیار، همراه فرستاده‌ای نزد سلطان گسیل داشت (پناهی، ۱۳۷۶: ۱۳۷).

۱. همانطور که از نام رمان نیز مشخص است این صحنه در کتاب ناصر نجمی بسیار مهم است و قهرمان کتابش را با این ماجرا معرفی می‌کند.

۲. این شخصیت ساخته ذهن راوی و داستانی است.

این موضوع را پناهی سمنانی به نقل از اقبال آشتیانی و علامه قزوینی نقل می‌کند و گویی این نسبت بین سلطان و دختر امین‌الملک در متون معاصر ذکر می‌شود (همان: ۱۳۸) و نسوی و متون کهن به آن اشاره‌ای نمی‌کنند. کتاب دلاور خوارزم (۱۳۹۸ش) نیز این شکل روایتی را می‌پسندد و مانند روایت تاریخ مغول می‌نویسد که نیمی از حرم سلطان توسط مغول کشته و اسیر شدند (بیرانوند، ۱۳۹۸: ۷۹).

۲-۱-۳. روایت سوم (قهرمان بی غیرت)

این روایت نخست بار در کتاب جهانگشای جوینی (۶۸۱ قمری) ثبت و از سوی شماری از معاصران و اخلاف وی تکرار شده است. سیمایی که جوینی به عنوان دبیر ایلخانیان از جلال‌الدین ترسیم می‌کند کاملاً با روایت نسوی مخالف است. براساس این روایت، جلال‌الدین از خانواده‌اش خداحافظی کرده و آنان را در چنگال مغولان رها می‌کند:

چون دید که کار تنگ شد، از نام و ننگ با دیده تر و لب خشک درگذشت ... و سلطان اولاد و اکباد را به دلی بریان و چشمی گریان وداع کرد ... فرمود تا جنیت درکشیدند چون بر آن سوار شد، کرتی دیگر در دریای بلا، نهنگ آسا جولانی کرد (جوینی، ۱۳۸۷: ۱۸۲).

در «جامع التواریخ» (۷۰۴) به وداع سلطان با خانواده‌اش اشاره نشده، اما وقتی به تنهایی از آب عبور می‌کند مغولان به خانواده او حمله می‌کنند و او شاهد آن ماجرا است (همدانی، ۱۳۶۲: ۳۷۶/۱).

تاریخ بناکتی نیز روایت جامع‌التواریخ را تکرار می‌کند (بناکتی، ۱۳۴۸: ۳۶۹). «ظفرنامه» (۸۳۱ قمری) به نقل از جهانگشای جوینی به وداع سلطان اشاره می‌کند و می‌نویسد:

سلطان با دل بریان و دیده گریان اولاد و اکباد را با هزار درد و داغ، وداع کرد ... چون سلطان جلال‌الدین از آب بگذشت همچنان کنار آب بیامد تا مقابل لشکرگاه مشاهد نمود که خانه و خزانه متعلقان او را غارت کردند (یزدی، ۱۳۸۷: ۱۵۹).

در این روایت جلال‌الدین وقتی به سلامت به آن سوی رود می‌رساند به مشاهده غارت حرم خود می‌نشیند.^۱ در این شکل تصویری که از جلال‌الدین نمایش داده می‌شود، تصویر پادشاهی «بی‌غیرت» است که خانواده‌اش را تنها می‌گذارد و تنها فکر نجات خویش است.

۲-۲. ماجرای عبور از رود سند

جلال‌الدین سلطان بعد از ماجرای حرم به مبارزه با مغولان ادامه داد، اما چون تاب مقاومت در برابر آنان نداشت به جای تسلیم شدن، تصمیم گرفت از آب سند عبور کند. درباره نحوه عبور سلطان از آب سه شکل روایت در متون دیده می‌شود:

- روایت نخست، روایت عبور جلال‌الدین از آب به وسیله کشتی
- روایت دوم، روایت عبور جلال‌الدین از آب به وسیله اسب
- روایت سوم، عبور جلال‌الدین از آب بدون اشاره به وسیله عبور.

۲-۲-۱. روایت نخست (قهرمان تاریخی)

این شکل نخست بار در «کامل» ابن اثیر (۶۲۹ قمری) آمده است. ابن اثیر در روایت خود به صراحت به پر آب بودن رود سند و عبور جلال‌الدین با کشتی اشاره می‌کند. وی می‌گوید:

چنگیزخان هم به شتاب در پی او روان بود. بر جلال‌الدین مقدور نبود که تا فرا رسیدن چنگیزخان و لشکریان مغول از آب عبور کند. مسلمانانی هم که با وی بودند در این هنگام چاره‌ای نداشتند جز اینکه بجنگند و پایداری نشان دهند؛ زیرا گذر از رود برای ایشان میسر نبود ... سه روز با مغولان پی در پی جنگیدند. در این پیکار خونین امیر ملک‌خان ... و گروه بسیاری از مسلمانان کشته شدند. اما در میان آن کافران شماره کشته‌شدگان بیشتر بود. پس از سه روز جنگ آن کافران از مسلمانان دست کشیدند. ... کشتی‌هایی که [مسلمانان] خواستند برای ایشان رسید و سوار شدند و از آب گذشتند تا کاری که خداوند

۱. در روضة‌الصفاء، مجمع‌التواریخ، جامع‌التواریخ حسنی، حبیب‌السیر و دین و دولت در ایران عهد مغول به صورت مختصر به نقل این شکل از این روایت می‌پردازند (میرخواند (۱۳۸۰: ۳۳۶۲)، حافظ ابرو (برگ: ۳۵۱)، ابن شهاب یزدی (برگ: ۶۱۴-۶۱۵)، خواندمیر (۱۳۸۰: ۶۵۹) و بیانی (۱۴۰۰: ۱۰۷)).

انجامش را اراده فرموده بود به انجام رسد. روز بعد آن کافران به سوی غزنه بازگشتند درحالی که از رفتن مسلمانان به هندوستان و دور شدن ایشان دلگرمی یافته بودند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۶/۲۱۱-۲۱۳).

در این روایت به چند نکته اشاره شده است: ۱- سند رودی پر آب است و برای جلال‌الدین و سپاهیان‌ش امکان عبور از آب نیست، ۲- مغولان بعد از سه روز مبارزه با مسلمانان، عقب‌نشینی می‌کنند؛ به گونه‌ای که مسلمانان از حال آن‌ها بی‌خبرند و ۳- در این زمان کشتی‌هایی که مسلمانان می‌خواستند می‌رسد و از آب عبور می‌کنند. این روایت با اینکه با جزئیات روایت شده و منطقی به نظر می‌رسد، نادیده گرفته شده است و بیشتر متون، روایت نسوی را از این ماجرا به دلیل بار حماسی و احساسی آن انتخاب کرده‌اند.

۲-۲-۲. روایت دوم (قهرمان رمانسی)

این روایت برداشتی «ادبی» از این واقعه است و اولین بار در «سیرت جلال‌الدین مینکبرنی» (۶۳۹) ثبت شده است:

چون جلال‌الدین به کنار آب رسید، و در پس حسام‌بوتر و در پیش بحرزاخر بود، با تمامت سلاح که پوشیده بود اسپ را پاشنه زد و از آب بگذشت. و این از غرایب عالم است که حق چون بنده‌ای را محافظت خواهد کردن از هیچ چیز آسیبی به وی نمی‌رساند؛ آن اسپ تا وقت آنکه فتح تغلیس کرد و ولایت ابخاز بگرفت باقی بود. و قرب چهار هزار آدمی از لشکر او بدان طرف از آب خلاص یافته بود؛ چون اهل نشور که از قبور منبعث شوند، نه کفش در پا نه کلاه بر سر نه جامه در بر؛ و از آن جمله سیصد سوار بودند که سه روزه راه پیش از جلال‌الدین افتادند، سبب آنکه او را موج آب به دور انداخته بود با سه نفر از خواص خود: قلبرس بهادر، قابچ و سعدالدین علی شیرانداز، و این جماعت از سلامت سلطان بی‌خبر و در کار خود متحیر و مضطر مانده بودند، تا چون بدیشان پیوست از نو زندگی یافتند. و در زرادخانه جلالی شخصی بود او را جمال زراد گفتندی، پیش از واقعه با تمامت اسباب خود به گوشه‌ای رفته بود. در آن وقت با کشتی ماکول و ملبوس به خدمت

حاضر شد، و پیش جلال‌الدین موقعی تمام یافت، و او را اختیارالدین لقب داد (نسوی، ۱۳۶۵: ۱۱۰-۱۱۳).

روایت نسوی با جزئیات کمتری نوشته شده است و خود راوی نیز آن را از عجایب می‌داند. سند رودی پر آب بوده است^۱ و راوی اشاره می‌کند که یک کشتی برای بردن حرم جلال‌الدین وجود داشته که به دلیل جریان آب شکسته می‌شود. ضمن اینکه نشانه‌های دیگری از پر آبی این رود وجود دارد که باورپذیری روایت را کمتر می‌کند؛ سربازانی که از آب عبور کردند مانند کسانی بودند که از قبر منبعث شده‌اند و جلال‌الدین به دلیل امواج آب سه روز از لشکریانش عقب ماند. راوی می‌گوید که حدود چهار هزار نفر از سپاهیان جلال‌الدین از آب عبور کردند. عبور این تعداد سپاهی اغراق به نظر می‌رسد ضمن اینکه نشان می‌دهد که کار جلال‌الدین چندان تعجب‌برانگیز نبوده است، چون سواران بسیار زیادی مانند او به سلامت از آب گذشته‌اند، بدون حتی داشتن اسب.

یکی دیگر از ایرادات روایت این کتاب بی‌خبری مخاطب از احوال مغولان است. چنگیز خان که به سرعت خودش را به جلال‌الدین می‌رساند بعد از گذشتن جلال‌الدین از آب چکار می‌کند آیا به راحتی اجازه عبور از آب را به او می‌دهد؟ در «طبقات ناصری» (۶۵۷ قمری) خیلی مختصر روایت می‌شود: «سلطان جلال‌الدین را طاقت مقاومت نبود، به طرف پرشور آمد، بر لب آب سند مصاف شد، و جلال‌الدین بشکست، و خود را در آب انداخت و منهزم به طرف هندوستان آمد» (جوزجانی، ۱۳۴۲: ۳۱۶).

۱. متون جغرافیایی که در قرن‌های هفت و هشت نوشته شده‌اند درباره بزرگی رود سند می‌گویند. ابن بطوطه در سفرنامه‌اش در سال ۷۳۴ به سمت هند مسافرت می‌کند و از این رود عبور می‌کند و درباره آن می‌گوید: «در غره محرم یعنی آغاز سال ۷۳۴ به رودخانه سند معروف به پنجاب رسیدیم. پنجاب یکی از بزرگ‌ترین رودخانه‌های دنیا است» (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۱۷). در ادامه اشاره می‌کند که هندیان برای عبور از رودخانه از کشتی‌هایشان استفاده می‌کردند. ابن بطوطه درباره مسافرت علاءالملک از رود سند می‌گوید: «همراهان امیر پیش روی او می‌نشستند غلامان هم از راست و چپ می‌ایستادند. در حدود چهل تن از مردان پارو می‌زدند. چهار کشتی دیگر از راست و چپ آهواره حرکت می‌کردند ...» (همان: ۲۴). جهان‌نامه (۶۰۵) محمد بن نجیب بکران درباره رود سند می‌گوید: «بحر سند پیوسته است به بحر هند، و مملکت زنگبار بر جنوب اوست و در وی جزیره‌های بسیار است» (بکران، ۱۳۴۲: ۲۰) و درباره رود مهران که به رود سند می‌ریزد می‌گوید: «او به بزرگی نزدیک باشد به نیل مصر و در وی نیز گویند تمساح باشد چنانکه در نیل و این جیحون را نیز دسیس خوانند» (همان: ۵۰).

جهانگشای جوینی (۶۸۱ق) نیز به نقل از نسوی و شنیده‌هایش این رویداد را با جزئیات بیشتر ترسیم می‌کند و می‌گوید:

از کنار آب تا رودخانه مقدار ده گز بود یا زیادت که اسب در آب انداخت ... و بر مثال شیر غیور از جیحون عبور کرد و به ساحل خلاص رسید. چنگیز خان چون حالت عبور او مشاهده کرد به کنار آب دوآید. مغولان نیز خواستند تا خود را در آب اندازند؛ چنگیز خان ایشان را منع کرد. دست به تیر بگشادند ... چنگیز خان و تمامت مغولان از شگفت دست بر دهان نهادند. و چنگیز خان چون آن حال مشاهده کرد، روی به پسران آورد و گفت: «از پدر، پسر مثل او باید. چون از دو غرقاب آب و آتش به ساحل خلاص رسید، از او کارهای بسیار و فتنه‌های بی‌شمار تولد کند. از کار او مرد عاقل چگونه غافل تواند بود؟ ... پنج شش کس از مردان که روزگار، ایشان را فرا آب نداده بود ... بدو متصل شدند، چون جز تواری و اختفا در میان بیشه اندیشه‌ای ممکن نبود، یک دو روز توقف نمودند، تا مردی پنجاه دیگر بدو پیوستند» (جوینی، ۱۳۸۷، جلد ۲: ۱۸۲-۱۸۳).

در روایت جوینی درباره بزرگی رود می‌گوید که ده گز یا بیشتر بوده است. گفتار چنگیز خان که به تحسین جلال‌الدین می‌پردازد در این روایت اضافه شده است. چنگیز خان به سربازانش اجازه نمی‌دهد که به دنبال جلال‌الدین بروند، اما علت آن را بیان نمی‌کند. خان مغول که به سرعت خودش را به جلال‌الدین می‌رساند تا مانع فرار او بشود و به قول راوی مانند برق و هاج و سیل ثجاج خودش را به آنجا می‌رساند چرا اجازه دستگیری او را به سربازانش نمی‌دهد و می‌گذارد از آب عبور کند؟ این مسئله کمی روایت را غیرمنطقی می‌کند. راوی اشاره می‌کند که در ابتدا پنج نفر و بعد از آن پنجاه نفر به جلال‌الدین پیوستند. در تاریخ و صاف، تاریخ گزیده، مجمع‌الانساب و روضة‌الصفاء نیز روایت جهانگشای جوینی تکرار شده است (وصاف‌الحضرة (۱۳۸۸: ۴۳۲)، حمدالله مستوفی (۱۳۶۴: ۴۹۷)، شبانکاره‌ای (۱۳۶۳: ۱۴۴) و میرخواند (۱۳۸۵، جلد ۴: ۳۳۶۱-۳۳۶۲)).

کتاب جامع‌التواریخ حسنی (۷۰۴) به نقل از جوینی به نقل مختصر این روایت می‌پردازد. در این کتاب به کشتی‌هایی اشاره می‌کند که برای بردن جلال‌الدین آماده بودند، اما جلال‌الدین و سربازانش بدون کشتی عبور می‌کنند! راوی می‌گوید: «چون به

غزنین رسید شنید که پانزده روز است که سلطان به کنار آب کشتی‌ها را آماده کرده بود» (ابن شهاب یزدی، برگ: ۶۱۴).

در کتاب تاریخ بناکتی (۷۱۷ قمری) نیز به کشتی‌هایی اشاره می‌شود که آماده رفتن هستند و براساس شدت جریان آب آسیب ندیده‌اند، اما قبل از اینکه سلطان از آب بگذرد لشکر مغول می‌رسند و جلال‌الدین به جای کشتی‌ها با اسب از آب می‌گذرد! چنگیز در این روایت اجازه تیر انداختن به جلال‌الدین نمی‌دهد و می‌خواهد او را زنده دستگیر کند به همین دلیل جلال‌الدین می‌تواند فرار کند (بناکتی، ۱۳۴۸: ۳۶۹).

در شهنشاه‌نامه تبریزی (۷۳۸) مانند تاریخ بناکتی کشتی‌ها حاضر هستند، اما سلطان با اسب عبور می‌کند و بعد از او سربازانش با کشتی از آب می‌گذرند. در این داستان ابتدا به پر آبی رود سند اشاره می‌کند؛ به همین دلیل جلال‌الدین به دنبال یافتن کشتی می‌رود و کشتی‌ای پیدا می‌کند که جوان سیاهی صاحب اوست. مدتی با هم شراب می‌خورند تا اینکه مغولان می‌رسند (تبریزی، ۱۳۹۷: ۳۱۳-۳۱۴). جلال‌الدین با مغولان می‌جنگد و توان مقاومتش را از دست می‌دهد سپس از خداوند یاری می‌خواهد و خداوند نیز دریا را بر او آرام می‌کند، همان‌گونه که آتش را برای حضرت ابراهیم سرد کرد؛ سلطان از آب عبور می‌کند (همان: ۳۱۴-۳۱۵) و بعد از آن سربازانش با آن کشتی‌ای که پیدا کرده بودند از آب عبور می‌کنند (همان: ۳۷۴). تأثیر این روایت از روایت‌های قبلی بیشتر است به دلیل اینکه تنها جلال‌الدین از آب عبور می‌کند و معجزه بودن این اتفاق را بیشتر نشان می‌دهد. شاعر درباره یاری خواستن جلال‌الدین از خدا هنگام عبور از آب می‌گوید:

زناگه رهی دید بر آب راند	جهان آفرین را به یاری بخواند
بر او مهربان گشت دریای نیل	چو آتش که گلزار شد بر خلیل
تگاور شناور به سان نهنگ	شده تند با ژرف دریا به جنگ
برون آمد و پور خوارزمشاه	فرود آمد و رست ز آوردگاه

(تبریزی، ۱۳۹۷: ۳۱۴-۳۱۵)

در روایت «تذکره الشعرا» ماجرا با جزئیات بیشتری ترسیم می‌شود. جلال‌الدین با اسب از رود عبور می‌کند و تحسین چنگیزخان را برمی‌انگیزاند و در آن لحظه تنها خواسته

چنگیز این است که یکبار به او فرمان بدهد به همین دلیل به او می‌گوید که برخیز تا قد و بالای تو را ببینم، جلال‌الدین بلند می‌شود و چنگیز خان برای او آرزوی سلامتی می‌کند (دولت‌شاه، ۱۳۸۲: ۱۴۵-۱۴۶). شعر «در امواج سند» (۱۳۳۰ شمسی) به اقتباس از روایت نسوی داستانی زیبا از این حادثه به تصویر می‌کشد و می‌گوید:

شبی را تا شبی با لشکری خرد ز تن‌ها سر، ز سرها خود افکند
چو لشکر گرد بر گردش گرفتند چو کشتی بادپا در رود افکند!
چو بگذشت از پس آن جنگ‌دشوار از آن دریای بی‌پایاب، آسان
به فرزندان و یاران گفت چنگیز که گر فرزند باید، باید این سان!
(پناهی، نقل شده از حمیدی، ۱۳۷۶: ۲۷۱)

در روایت‌های معاصر برای باورپذیرتر کردن روایت به اهمیت اسب جلال‌الدین اشاره می‌کنند. در روایت قهرمانان تاریخ ایران (۱۳۴۱ شمسی) که با عنوان «پایمردی اسب وفادار» به نقل داستان می‌پردازد به شجاعت اسب جلال‌الدین بیشتر از خود او در روایت اشاره می‌کند و جلال‌الدین نجات خودش را مدیون اسبش است. راوی می‌گوید:

چون به اندازه میدان خیز اسب با آنان فاصله یافت، سر به گوش اسب خود نهاد و یاری خواست و مهمیز را بر پهلوی او نوازش داد، اسب هوشیار گویی زبان التماس صاحب مهربان خود را فهمید، چون کوهی گران از جای جست و با یک خیز به میان سند جست، امواج خروشان هر چند او را به هم پیچیدند، مقاومت کرد، شناکان در سینه امواج جلو رفت، جلال‌الدین نیز به حال جنگ و گریز کمان کشید، چند تن سپاهی مغول را که در ساحل خیال تیراندازی به او داشتند، طعمه هلاک ساخت، تنی چند هم در تعقیب او خود را به آب افکندند و غرق شدند (باستانی، ۱۳۴۲: ۴۶).

در این کتاب تیراندازی جلال‌الدین را در زمان عبور از رود سند به روایت اصلی (روایت نسوی) اضافه می‌کند. در دین و دولت در ایران عهد مغول (۱۳۶۸ شمسی) نیز به اسب سلطان اشاره می‌کند و می‌گوید: «منابع این دوره به اتفاق این گذر از آب را معجزه‌ خدایی می‌دانند. اسب معجزه‌گر سلطان مدت‌ها بعد؛ یعنی تا فتح تفلیس، زنده بود و به

راکب شجاع خود سواری می‌داد» (بیانی، ۱۴۰۰: ۱۰۷). اگر اسب جلال‌الدین را خاص تصور کنیم این مسئله باقی می‌ماند که به نقل بیشتر منابع، سربازان او نیز از آب عبور کرده‌اند که ممکن است اسب آنان به خوبی اسب جلال‌الدین نبوده باشد. در کتاب قهرمان سند یا جلال‌الدین خوارزمشاه نیز به نقش پررنگ اسب جلال‌الدین اشاره می‌کند و می‌گوید که سلطان بر اسب ترکمنی محبوب خویش نشست و از رود عبور کرد (نجمی، ۱۳۷۰: ۱۹۲).

کتاب شراره‌های شهر اترار (۱۳۷۰) درباره اسب جلال‌الدین می‌گوید: «از آن پس دیگر کسی اجازه نداشت از آن اسب سواری بگیرد، اسب دوران بازنشستگی خود را گذرانید» (افراسیابی، ۱۳۷۰: ۴۶۲).

کتاب دلاور خوارزم که از منابع متأخر است این شکل از روایت را می‌پسندد و آن را تکرار می‌کند (بیرانوند، ۱۳۹۸: ۷۳). در این کتاب به پرش ده متری جلال‌الدین با اسب اشاره می‌کند که باورپذیری این روایت را کم می‌کند (همان). در هفت اثر دیگر نیز روایت جهانگشای جوینی با اختصار روایت می‌شود.^۱

در این شکل روایت، جلال‌الدین پادشاهی ترسیم می‌شود که بر طبیعت غلبه دارد و در برخی از آن‌ها از بقیه آدم‌ها نیز برتر است و تنها او از آب عبور می‌کند. این شکل جلال‌الدین را به قهرمان «رمانس‌ها» نزدیک می‌کند. نمونه عبور از آب بدون استفاده از کشتی در میان پادشاهان کیانی نیز روایت شده که به دلیل داشتن «فره ایزدی» این کار برای آن‌ها ممکن بوده است.^۲

۱. مانند حبیب السیر، ظفرنامه، مجمع‌التواریخ، تاریخ مغول (از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری)، سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه، سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه (تندیس دلیری و استقامت) و قهرمانان تاریخ ایران (خواندمیر ۱۳۸۰)، جلد ۲: ۶۵۸، یزدی (۱۳۸۷: ۱۵۹)، حافظ ابرو (برگ: ۳۵۱)، اقبال (۱۳۸۸: ۶۳)، دبیرسیاقی (۱۳۴۶: ۱۰۱-۱۰۲)، پناهی (۱۳۷۶: ۱۶۸) و حقیقت (۱۳۸۳: ۱۱۸).

۲. یکی از نشانه‌های داشتن «فره ایزدی» و «ظل‌اللهی» گذشتن از آب بدون نیاز به کشتی است. در شاهنامه نیز از پادشاهانی روایت می‌شود که به واسطه فرّ کیانی بی کشتی از آب می‌گذرند. کیخسرو، ممتازترین فرد دارای فرّه که به یاری آن (فرّه)، مانند فریدون بی کشتی از آب می‌گذرد. گودرز در ستایش کیخسرو به طوس نوذر می‌گوید:

«ز جیحون گذر کرد و کشتی نجست
چو شاه آفریدون کز ارونند رود
به فرّ کیانی و رای درست
گذشت و به کشتی نیامد فرود

۲-۳. روایت سوم (قهرمان معمولی)

این شکل در متونی آمده است که روایت مختصری از این ماجرا دارند مانند نظام التواریخ (۶۷۴ قمری). راوی می‌گوید: «چون لشکر خوارزمشاه منهزم شد و متفرق شدند و او به‌جانب هند رفت و لشکر مغول نیز کماهی حال معلوم نداشتند» (بیضاوی، ۱۳۱۳: ۹۳). در *مناهج الطالبین فی معارف الصادقین*، *مجمعل فصیحی*، *لب التواریخ*، تاریخ جهان‌آرا، منتظم‌ناصری، روزگاران، تاریخ خوارزمشاهیان و تاریخ جامع ایران نیز بدون توضیح واقعه، آن را مختصر روایت می‌کنند (هلالی قزوینی ۱۳۹۷: ۸۶)، خوانی (۱۳۴۰: ۲۹۳)، قزوینی (۱۳۱۴: ۱۱۶-۱۱۷)، غفاری قزوینی (۱۳۴۳: ۱۲۲)، اعتمادالسلطنه (۱۳۶۳، جلد ۱: ۴۳۴)، زرین کوب (۱۳۸۴: ۴۷۷)، خلعتبری (۱۳۹۴: ۳۳) و حسن‌زاده (۱۳۹۳، جلد ۹: ۳۷۸).

بحث و نتیجه‌گیری

در این جستار وقایع «نبرد سند» در میان دو نوع اثر تاریخ‌نگارانه و ادبی بررسی شد. برای رویداد عاقبت حرم جلال‌الدین سه شکل روایتی وجود داشت:

۱- تعدادی از متون به حرم و خانواده جلال‌الدین در روایت اشاره‌ای نمی‌کنند؛ به‌گونه‌ای که گویی در آن حادثه حضور نداشتند. هفده منبع از منابع مورد استفاده این شکل روایتی را برگزیده‌اند. ابن اثیر راوی این روایت است.

۲- در این شکل روایت، جلال‌الدین خانواده‌اش را در آب غرق می‌کند تا اسیر تاتار نشوند. خالق این روایت نسوی است و آفریننده روایت از آن به منظور حماسی و احساسی و عاطفی کردن واقعه بهره برده است. بعد از نسوی بیشتر متون ادبی مانند رمان‌های تاریخی آن را نقل کرده‌اند. نه منبع از منابع مورد استفاده این شکل را برگزیده‌اند.

۳- در شکل سوم روایت به عقب‌نشینی جلال‌الدین و رها کردن خانواده‌اش در چنگال مغولان اشاره شده است. جوینی آفریننده این روایت است. نه منبع از منابع مورد استفاده در این پژوهش این روایت را تکرار کرده‌اند. جلال‌الدین در این شکل روایت تصویر چندان خوبی ندارد و تنها به فکر نجات خود است.

ز — مردی و از فر — ای — زدی از و دور شد دست و چشم بدی

(فردوسی، ۱۳۶۹، دفتر ۲: ۴۶۰)

هر کدام از این سه راوی، ابن اثیر (به عنوان مورخی بی طرف در منطقه موصل که آغازکننده روایت های جلال الدین است)، نسوی (منشی جلال الدین که به دلیل تعلق خاطر به جلال الدین معمولاً با روایت ها احساسی برخورد می کند) و جوینی (دبیر دربار امیر ارغون و هولاکوخان) از منظر و جایگاه خودشان این روایت را بازسازی و چهره های متفاوتی از جلال الدین ترسیم کرده اند.

شکل نخست روایت به واقعیت نزدیک تر است به دلیل اینکه هیچ کدام از منابع به همراه بودن خانواده جلال الدین قبل از نبرد سند اشاره ای نکرده اند و جلال الدین از خوارزم به همراه تعداد اندکی از سربازانش خارج می شود و شمار بیشتری از منابع این شکل روایت را بازسازی کرده اند.

روایت عبور از آب سند نیز به سه شکل در متون آمده است:

۱- شکل نخست در کتاب «کامل» ابن اثیر به عبور جلال الدین با کشتی اشاره کرده است که به نظر منطقی می رسد و تناقضی در مطالب نیست.

۲- در شکل دوم جلال الدین با اسب از آب عبور می کند. بیست و پنج منبع از متون مورد بررسی این شکل را ثبت کرده اند. بعد از نسوی جزئیاتی مانند ارتفاع آب و گفتار چنگیزخان نیز به اصل حادثه افزوده شده است. در این متون تاریخی و ادبی مطالبی وجود دارد که جلال الدین را به قهرمان حماسی تبدیل کرده است. وی در این سیما از دیگر انسان ها برتر است بر طبیعت غلبه می کند و به قهرمان رمانس ها نزدیک می شود. این سیما بیشتر از دو شکل دیگر تکرار شده است، اما تناقض درونی، آن را از واقعیت دور می کند.

۳- در شکل سوم به شیوه عبور جلال الدین اشاره نشده است و در متونی دیده می شود که شرح مختصری از زندگی جلال الدین دارند. مخاطب در نه منبع با این شکل روایت مواجه می شود.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Ebrahim Khodayar <https://orcid.org/0000-0001-5922-7363>

Atefeh Salarvand <https://orcid.org/0000-0001-8709-8036>

منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۳۷۱). *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران*. ترجمه ابوالقاسم حالت و دیگران. ج ۲۶-۲۷. تهران: انتشارات علمی.
- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۳۷۱). *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران*. ترجمه ابوالقاسم حالت و دیگران. ج ۲۶-۲۷. تهران: انتشارات علمی.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله. (۱۳۷۶). *سفرنامه ابن بطوطه*. ترجمه محمدعلی موحد. جلد دوم. تهران: انتشارات آگاه.
- ابن شهاب یزدی، تاج‌الدین حسن. (بی‌تا). *جامع‌التواریخ حسنی*. ش. ن: ۱۱۳۳۰_۵. سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- اسکولز، رابرت. (۱۳۷۹). *درآمدی بر ساختارگرایی در ادبیات*. ترجمه فرزانه طاهری. چاپ اول. تهران: انتشارات آگاه.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی. (۱۳۶۳). *تاریخ منتظم ناصری*. به تصحیح محمداسماعیل رضوانی. تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- افراسیابی، بهرام. (۱۳۷۰). *شراه‌های شهر اترار (جلال‌الدین در رزم چنگیز)*. چاپ اول. تهران: انتشارات سخن.
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۸). *تاریخ مغول: از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری*. چاپ نهم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- باستانی‌پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۴۲). «*جلال‌الدین خوارزمشاه در قهرمانان تاریخ ایران*». جلد سوم. طهران: انتشارات کیهان.
- بکران، محمدبن نجیب. (۱۳۴۲). *جهان‌نامه*. به کوشش محمدامین ریاحی. چاپ اول. تهران: انتشارات ابن سینا.
- بناکتی، داود بن محمد. (۱۳۷۸). *تاریخ بناکتی: روضه اولی‌الالباب فی معرفه‌التواریخ و الانساب*. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بیانی، شیرین. (۱۳۶۷). *دین و دولت در عهد مغول*. جلد اول. تهران: انتشارات نشر دانشگاهی.
- بیرانوند، ماشاءالله. (۱۳۹۸). *دلاور خوارزم (جلال‌الدین خوارزمشاه)*. چاپ اول. لرستان: انتشارات شاپورخواست.

- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۳۸۲). *نظام‌التواریخ*. به تصحیح بهمن میرزا کریمی. تهران: انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- پناهی، محمد. (۱۳۷۶). *سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه (تندیس دلیری و استقامت)*. چاپ دوم. تهران: انتشارات ندا.
- تبریزی، احمد. (۱۳۹۷). *شهنشاه نامه: تاریخ منظوم مغولان و ایلیخانان از قرن هشتم هجری*. تهران: انتشارات سخن.
- جکسون، پیتر؛ ادیسی (مترجم)، مهری. (۱۳۸۴). *جلال‌الدین، مغولان و فتح پنجاب و سند به دست خوارزمشاهیان*. پیک نور، زمستان ۸۴، ۱۱۴-۱۲۹.
- جوزجانی، قاضی منہاج سراج. (۱۳۴۲). *طبقات ناصری*. به تصحیح و مقابله و تحشیه و تعلیق عبدالحی قندهاری. جلد اول. چاپ دوم. کابل: انتشارات پوهنی مطبعه.
- جوینی، عطاملک بن محمد. (۱۳۷۰). *تاریخ جهانگشای جوینی*. به سعی و اهتمام و تصحیح محمدبن عبدالوهاب قزوینی. جلد دوم. تهران: انتشارات هرمس.
- حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله. (بی تا). *مجمع‌التواریخ سلطانی*. جلد سوم. ش. ن: ۱۲۵۲۷_۵. سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- حسن‌زاده، اسماعیل. (۱۳۹۳). «*خوارزمشاهیان*» در *تاریخ جامع ایران*. جلد نهم. زیر نظر کاظم بجنوردی. تهران: مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی، مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی. ۲۹۱-۳۸۸.
- حقیقت، عبدالرفیع. (۱۳۸۳). *قهرمانان ملی ایران*. ۳ جلد. تهران: انتشارات کومش.
- حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی بکر. (۱۳۹۴). *تاریخ گزیده*. تصحیح: محمد روشن. جلد دوم. تهران: انتشارات بنیاد موقوفات محمود افشار یزدی.
- خلعتبری، اللهیار. محبوبه شرفی. (۱۳۸۰). *تاریخ خوارزمشاهیان*. تهران: انتشارات سمت.
- خوافی، احمد بن محمد. (۱۳۴۰). *مجمل فصیحی*. مقدمه و تصحیح محسن ناجی نصرآبادی. تهران: انتشارات اساطیر.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب‌السیر*. زیر نظر دبیرسیاقی با مقدمه استاد جلال‌الدین همایی. جلد دوم. تهران: انتشارات خیام.
- دبیرسیاقی، محمد. (۱۳۴۶). *سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه*. چاپ اول. تهران: انتشارات فرانکلین.
- دستغیب، عبدالعلی. (۱۳۶۷). *هجوم اردوی مغول به ایران*. تهران: انتشارات علم.
- دولت‌شاه، دولت‌شاه بن بختی‌شاه. (۱۳۸۲). *تذکره‌الشعرا*. به اهتمام ادوارد براون. چاپ اول. تهران: انتشارات اساطیر.

- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۰). *روزگاران: تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی*. چاپ سوم. تهران: انتشارات سخن.
- شبانکاره‌ای، محمدبن علی. (۱۳۶۳). *مجمع الانساب*. به تصحیح میرهاشم محدث. چاپ اول. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- غفاری قزوینی، احمدبن محمد. (۱۳۴۳). *تاریخ جهان‌آرا*. به تصحیح حسن نراقی. چاپ اول. تهران: انتشارات حافظ.
- فرخی، یزدان. (۱۳۹۶). *سرانجام جلال‌الدین خوارزمشاه. تاریخ و تمدن اسلامی*، ۱۳ (۲۵)، ۱۸-۳۳. فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۶۹). *شاهنامه*. به کوشش جلال خالقی مطلق. آمریکا: انتشارات مزدا.
- فورستر، ادوارد مورگان. (۱۳۹۳). *جنبه‌های رمان*. ترجمه ابراهیم یونسی. تهران: انتشارات نگاه.
- قزوینی، یحیی‌بن عبداللطیف. (۱۳۱۴). *لب‌التواریخ*. به تصحیح سیدجلال‌الدین طهرانی. تهران: موسسه خاور.
- مارتین، والاس. (۱۳۹۵). *نظریه‌های روایت*. ترجمه محمد شهباز. چاپ هفتم. تهران: انتشارات هرمس.
- میرخواند، محمدبن خاوندشاه. (۱۳۸۰). *روضه‌الصفاء*. به تصحیح جمشید کیان‌فر. جلد چهارم. چاپ اول. تهران: انتشارات اساطیر.
- نسوی، محمدبن احمد. (۱۳۶۵). *سیرت جلال‌الدین مینکبرنی*. ترجمه فارسی از اصل عربی از مترجم مجهول در قرن هفتم هجری به تصحیح و با مقدمه و تعلیقات مجتبی مینوی. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- نجمی، ناصر. (۱۳۷۰). *قهرمان سند یا جلال‌الدین خوارزمشاه*. چاپ اول. تهران: انتشارات کلینی.
- وصاف‌الحضره، عبدالله‌بن فضل‌الله. (۱۳۸۸). *تاریخ و صاف*. مقدمه، تصحیح، تحشیه علیرضا حاجیان‌نژاد. جلد چهاردهم. چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- هلالی قزوینی، علی‌بن حسین. (۱۳۹۷). *مناهج‌الطالبین فی معارف‌الصادقین*. ترجمه میرهاشم محدث. چاپ اول. کاشان: انتشارات سفیر اردهال.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۷۳). *جامع‌التواریخ*. به تصحیح و تحشیه محمد روشن و مصطفی موسوی. جلد اول. تهران: انتشارات البرز.
- یزدی، شرف‌الدین علی. (۱۳۸۷). *ظفرنامه*. به تصحیح عبدالحسین نوایی و سیدسعید میرمحمد صادق. جلد اول. چاپ اول. تهران: انتشارات مجلس شورای اسلامی، موزه و مرکز اسناد.

Translated References to English

Afrasiabi, B. (1992). *Shararehai Shahr-e Atrar (Jalal al-Din dar Razm-e Changiz)*. Tehran: Sokhan. [In Persian]

- Bakran, M. (1963). *Jahannameh*. by the efforts of Riahi, M. A. Tehran: Ibn Sina. [In Persian]
- Banakati, D. (1999). *Tarikh-e Banakati*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. [In Persian]
- Bastani Parizi, M. E. (1963). *Jalal Al-Din Khwarazmshah dar Ghahramanan Tarikh-e Iran*. Tehran: Keihan. [In Persian]
- Bayani, Sh. (1988). *Din va Dolat dar Ahd-e Moghol*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Beizawi, A. (2003). *Nezam al-Tawarikh*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Beyranvand, M. (2019). *Delavar Kharazm (Jalal al-Din Khwarazmshah)*. Lorestan: Shapurkhast. [In Persian]
- Dabirsiyaghi, M. (1967). *Sultan Jalal Al-Din Khwarazmshah*. Tehran: Franklin. [In Persian]
- Dastgheib, A. (1988). *Hojom-e Ordoy-e Moghol be Iran*. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Dawlatshah, D. (2003). *Tadhkirat al-Shuara*. by Edward Browne. Tehran: Myths. [In Persian]
- Etemad-Al-Saltaneh, M. (1985). *Tarikh-e Montazem-e Naseri*. Edited by Rezvani, M. I. Tehran: Donyaye Ketab. [In Persian]
- Farrokhi, Y. (2017). The End of Sultan Jalal Al-Din's Life. *Islamic History and Civilization*, 13(25), 18- 33. [In Persian]
- Firdowsi, A. (1990). *Shahnameh*. By the effort of Khaleghi Motlagh, J. United States: Mazda. [In Persian]
- Forster, E. M. (2014) *Janbehai Roman*. Translated by Younesi, I. Tehran: Neghah. [In Persian]
- Ghaffari Qazvini, J. A. (1964). *Tarikh-e Jahan Ara*. Corrected by Naraghi, H. Tehran: Hafez Bookstore. [In Persian]
- Ghazvini, Y. (1935). *Lob al-Tawarikh*. Tehran: Khawar. [In Persian]
- Hafez Abru, Sh. A. (N. D). *Majma al-Tawarikh*. Manuscript number: 5_12527. The National Library and Archives of Iran. [In Persian]
- Haghighat, A. R. (2004). *Ghahramanan-e Iran*. Tehran: Kumesh. [In Persian]
- Hamdallah Mustawfi, H. (2015). *Tarikh-e Guzida*. Corrected by Roshan, M. Tehran: Mahmoud Afshar Yazdi Endowment Foundation. [In Persian]
- Hamedani, R. F. (1994). *Jame al-Tawarikh*. Edited by Roshan, M. and Mousavi, M. Tehran: Alborz. [In Persian]

- Hasanzadeh, E. (2014). *Khwarezmian dar Tarikhe Jamee Iran*. Under the Supervision of Bojnourdi, K. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia, Center for Iranian and Islamic Research. [In Persian]
- Helali, A. (2018). *Manaheg al-Talebin fi Maaref al-Sadeghin*. Translated by Mohaddes, M. Kashan: Safir Ardehal. [In Persian]
- Ibn Battuta, M. (1997). *Ibn Battuta's travel book*. Translated by Movahhed, M. A. Tehran: Agah. [In Persian]
- Ibn al-Athir, A. (1993). *Tarikh-e Kamel-e Bozorg-e Islam va Iran*. Translated by Halat, A. and others. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Ibn Shahab Yazdi, T. (N. D). *Jame al-Tawarikh*. Manuscript number: 5-11330. The National Library and Archives of Iran. [In Persian]
- Iqbal Ashtiani, A. (2010). *Tarikh-e Moghol: az Haml-e Changiz ta Tashkil-e Dolat-e Teimori*. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Jackson, P. and Idrisi, M. (Translator). (2006). Jalal Al_Din, The Mongols, And The Khwarazmian conquest of the Panjab and Sind. *Peyk Noor*, Winter 84. Pp. 114-129. [In Persian]
- Juveyni, A. (1991). *Tabaghat-e Naseri*. To try and diligence of Abd al-Wahhab al-Qazwani, M. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Juzjani, J. M. S. (1963). *Tabaqat-i-Nasiri*. To correct, confront and suspend Kandahari, A. Kabul: Printing of Poheni. [In Persian]
- Khalathbari, A. Sharafi, M. (2001). *Tarikh-e Khwarazm-Shahs*. Tehran: Samt. [In Persian]
- Khwafi, F. (1961). *Mujmal-e Fasihi*. Introduction and correction by Mohsen Naji Nasrabadi. Tehran: Myths. [In Persian]
- Khwandmir, G. (2001). *Tarikh-e Habib al-Seir*. Under the Supervision of Dabirsiyaghi with Introduction by Homayi, J. Tehran: Khayyam. [In Persian]
- Martin, W. (2016). *Nazariehai Revaiat*. Translated by Shahba, M. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Mirkhand, M. (2001). *Rawzat al-Safa*. Edited by Kianfar, J. Tehran: Myths. [In Persian]
- Najmi, N. (1991). *Ghahreman-e Sanad ya Jalal al-Din Kharazmshah*. Tehran: Koleini. [In Persian]
- Nasawi, M. (1987). *Sirat-e Jalal al-Din Minkoberni*. Corrected and with introduction and explanations by Minovi, M. Tehran: Scientific and cultural. [In Persian]
- Panahi, M. (1997). *Sultan Jalal Al-Din Khwarazmshah (Tandis-e Daliri va Esteghamat)*. Tehran: Neda. [In Persian]

- Scholes, R. (2001). *Daramadi bar Sakhtargeraei dar Adabiat*. Translated by Taheri, F. Tehran: Agah. [In Persian]
- Shabankareh, M. (1984). *Majma al-Ansab*. Corrected by Mohaddes, M. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Tabrizi, A. (2018). *Shahanshah Nameh: Tarikh-e Manzom-e Mogholan va Ilkhanan az Gharn-e Hashtom-e Hejri*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Vassaf al-Hazrat, A. (2009). *Tarikhe Vassaf*. Introduction, correction, annotation by Dr. Hajiannejad, A. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Yazdi, Sh. A (2008). *Zafarname*. Edited by Navai, A and Mir Mohammad Sadegh, S. S. Tehran: Islamic Consultative Assembly, Museum and Documentation Center. [In Persian]
- Zarrinkoob, A. (2001). *Ruzegaran*. Tehran: Sokhan. [In Persian]

استناد به این مقاله: خدایار، ابراهیم و سالاروند، عاطفه. (۱۴۰۳). مقایسه تحلیلی چگونگی روایت زندگی جلال‌الدین خوارزمشاه در متون تاریخ‌نگارانه و ادبی (بازنمایی روایت نبرد سند، ۶۱۸ قمری). *متن پژوهی ادبی*، ۲۸ (۹۹)، ۱۹۳-۲۲۲.
doi: 10.22054/LTR.2022.66093.3516

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.